

BELLÉR BÉLA

Az ellenforradalmi rendszer német nemzetiségi politikájának válsága 1932—1933-ban*

A Gömbös-kormány és a németiség

Miközben Bleyer elkeseredett harcát vívta a vezető politikai és egyházi körökkel, a közigazgatással, a sajtóval és saját maga egyleten belüli ellenfeivel is, az ország sorsa ismét olyan fordulóponthoz érkezett, amely közvetve vagy közvetlenül a németiség sorsára is kihatott. A Károlyi-kormánynak sem a gazdasági-pénzügyi, sem a politikai helyzet stabilizálása nem sikerült; a tömegnyomás erősödött; ezzel egy belsőleg megosztott, ellentétekkel terhelt uralkodó osztály nem tudta felvenni a harcot. Bethlen és az agrár-csoport, a Gömbös Gyula honvédelmi miniszter köré tömörülő hajdani fajvédők és bizonyos fináncetőkés körök, nem is beszélve a támadásait fokozó ellenzékéről, Károlyi ellen foglaltak állást, és 1932. szeptember 21-én lemondásra kényszerítették a miniszterelnököt. A kormányzó az ő helyére Gömbös Gyulát nevezte ki, akit Bethlen annak reményében fogadtatott el az egységes párttal, hogy az agrárius-fajvédő irányzat előretörése a kormánykoalícióban helyre fogja állítani a status quót és ezzel együtt az ő vezető szerepét is.

Bethlennek ez a reménye nem teljesült. A bethleni ellenforradalmi konzervativizmus egyre kevésbé tudta „diktálni a tempót” a kormányrúdhhoz került egykori fajvédő vezérnek. Bethlen taktikája képes volt leteríteni a tőle politikai árnyalatokban és egyéni képességekben különböző, de reakciós konzervatív politikai felfogásban vele tökéletesen egy Károlyit; viszont ez a taktika kicsorbult és hatástalanná vált a tőle merőben különböző politikai koncepciót és stílust képviselő fajvédő, fasisztoid vonású Gömbösön. Gömbös kormányra jutása időpontjában, 1932. október 1-én még nem rendelkezett a totális fasiszta diktatúra kiépítéséhez szükséges társadalmi és politikai erővel, csupán ezeknek magjával. „Gömbösnek és csoportjának a kormánypárton belüli helyzete magyarázza azt is, hogy programjában teljes nyíltsággal nem tárhatta fel a nyílt fasiszta diktatúra bevezetésének tervét.”¹

Károlyi bukását, Gömbös kormányra kerülését Bleyer és hívei nem a felszabadulás, hanem a még szorongatóbb aggodalom érzésével fogadták. A sovinszta fajvédők évek óta elkeseredett ellenségei voltak a német mozgalomnak. Ami magát Gömböst illeti, Macartney teljes joggal jegyzi meg róla, hogy kevés magyar tanúsított intranszigenőbb magatartást a magyarországi németekkel szemben, mint ő, a félig német származású magyar politikus, és hogy nemzetiségi politikája volt népével szemben sokkal kevésbé volt liberális, mint Bethlené. Ő erőltette honvédelmi miniszter korában a felháborodást keltő erőszakos névmagyarosítást a honvéd tisztikar és a polgári alkalmazottak körében.² Emiatt a *Sonntagsblatt*-tal is ismételtlen összeütközésbe került.³ Bleyer és a német mozgalom tehát nem sok jót várhatott az új miniszterelnöktől.

Válóban Gömbösnek parlamenti programbeszédében odavetett megjegyzése a centripetális és a centrifugális nemzetiségi erőkről, az előbbiek támogatásáról és az utób-

* E tanulmány folytatása Az ellenforradalmi rendszer német nemzetiségi politikájának válsága 1931—1932-ben c., a *Történelmi Szemle* 1980/3. sz. 478—495. megjelenő dolgozatoknak.

¹ *Kónya Sándor*: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Bp., 1968. 47.

² *C. A. Macartney*: October fifteenth. Part I. Edinburgh, 1956. 76.

³ Honvédminister Gömbös wünscht, dass die Offiziere einen magyarischen Namen annehmen. *Sonntagsblatt* (továbbiakban: S) 1930. aug. 10. 6. Von der Namensmagyarisierung. S 1931. máj. 24. 6—7.

biak elnyomásáról nem csengett kellemesen nemzetiségi fülekben. Nyilván a beszédet követő csalódás készítette Bleyert arra, hogy kipróbálja — Gratz intő óvását figyelmen kívül hagyva és vele szemben Solf német diplomata tanácsát követve — az 1932. augusztusi levélben fölvetett alternatívájának hatékonyságát, és a birodalom segítségét kérje a magyarországi német kérdés megoldásához. A magyarországi német nemzetiségi politikának és Bleyer politikájának erről a tudomásunk szerint ismeretlen és nagy jelentőségű fordulatáról Farkas Gyulának, a berlini Magyar Intézet irodalomtörténész professorának információjából értesülünk. Farkas szerint Bleyer Berlinben kevéssel Gömbös kormányra jutása után, tehát 1932 vége felő „... végigjárta úgyszólván az összes birodalmi minisztereket, akiknél a német kormány egységes állásfoglalását igyekezett ki- eszközölni a Gömbös-kormányval szemben a magyarországi német kisebbségek kérdésében. Bleyer a német kormány tagjai előtt úgy állította be ezt az akcióját, mintha Gömbös miniszterelnök úr megbízásából járna el, hogy ti. Gömbös maga is szívesen venné a német kormány bizonyos nyomását, mert ezzel igazolhatná a magyar közvélemény előtt a német kisebbségek kívánásainak kielégítésére teendő intézkedését. A birodalmi kormánynak röviddel Bleyer ittléte után bekövetkezett bukása azonban eredménytelené tette Bleyer akcióját”.⁴

Bleyer azonban, úgy látszik, tisztán látta a német belpolitikai mozgás szélső-jobboldali irányát, a nemzetiszocialisták hatalomra jutásának lehetőségét, és éppen ezért biztosítani akarta a hazai németiség külső támogatását erre az esetre is. E végből — ugyan- csak Farkas tájékoztatása szerint — valószínűleg 1932 folyamán „... Hitler is felke- reste Münchenben, a jelenlegi kancellár azonban mégcsak fogadni sem volt őt hajlandó, s végül meg kellett elégednie azzal, hogy Hanstengel, a nemzetiszocialista párt külföldi sajtóügyeinek irányítója fogadja. Azonban maga Hanstengel is igen hűvösen és kurtán bánt vele, s rövid eszmecsere után úgyszólván a faképnél hagyta”.⁵ Bleyer tehát hiába próbálta akár a mostani, akár a jövendő kormány szekeréhez kötni a magyarországi németiség ügyét. A Németországban kialakult rendkívül bizonytalan helyzetben egyik tényező sem akarta ezt a teherterelt magára vállalni.

A magyarországi német kérdés iránt megmutatkozó érdektelenség, közöny természetesen nem volt állandó jellegű, csupán a pillanatnyi politikai helyzet bizonytalan- ságából fakadt. A birodalmi németiség tudatából azért nem esett ki a külföldi, így a ma- gyarországi németiség sem, legföljebb a tudatmező peremére szorult. Ennek bizonyosága Wettstein János berlini követségi tanácsos rendkívül alapos összefoglaló jelentése a németországi politikai helyzetről 1932-ben. A jelentés Németország külkapcsolatait vizs- gálva Magyarországról megállapítja: „A magyar — német kapcsolatok nagy teherterele a kisebbségi kérdés, melyet illetőleg itt Magyarországgal szemben megnyilvánuló agressz- szivítás a legutóbbi magyar népszámlálási adatok (az 1930. évi népszámlálásról van szó B. B.) közzétételének kapcsán megindult kampányban ismét fokozott mértékben nyil- vánult meg”.⁶

Gömbös előtt aligha lehetett ismeretlen ez a németországi hangulat. Éppen ezért a nemzetiségi kérdésben 1933 januárjában bekövetkezett hangváltását aligha a véletlen, hanem sokkal inkább tudatos politikai számvetés motiválta. A miniszterelnök 1933. január elején a Petit Journal c. francia lap tudósítójának adott nyilatkozatában váratlanul igen barátságos hangot ütött meg a magyarországi kisebbségekkel, így a németek- kel szemben is. „Teljes együttműködést óhajtok — jelentette ki — a Magyarországon élő nemzeti kisebbségekkel, amelyek összes tagjainak szabadon kell élvezniök kisebbségi jogaikat kulturális, iskolapolitikai és egyéb tekintetben.”⁷ E nyilatkozat a birodalmi német kormányon kívül alighanem a német szociáldemokratáknak is szólt, akik kon- ferenciájukon hitet tettek a nemzetiségieknek nem csupán gazdasági és politikai, hanem kulturális jogai mellett is.

A magyarországi németiség sorsát a hazai eseményeknél nem kisebb mértékben alakították, formálták a nemzetközi, elsősorban a németországi változások. Hitler az 1932. júliusi választások után befolyása tetőpontján, amikor pártja 230 mandátumával, a szavazatok 37,4%-ával az új birodalmi gyűlésnek, sőt Németország addigi történetének

⁴ OL Küm. E. 1933. ápr. 4. Magánlevél Kánya Kálmán követnek Wettstein János követségi tanácsostól Balogh-Humbert (?) és Farkas Gyula beszélgetéséről.

⁵ Uo.

⁶ OL Küm. 16/pol. 1933. jan. 27. Wettstein János követségi tanácsos berlini poli- tikai összefoglaló jelentése 1932-től Gömbös Gyula miniszterelnöknek és külügyminisz- ternek.

⁷ Ministerpräsident Gömbös über die Minderheitenfrage in Ungarn. S 1933. jan. 8. 3.

legerősebb pártja lett, azt várta, hogy az agg Hindenburg elnök kancellárrá nevezi ki. Az elnök azonban csupán az alkancellári tisztséget ajánlotta fel neki. Papen kancellárt egy deflációs szükségrendelet vitája során a birodalmi gyűlés leszavazta. Erre Hindenburg a törvényjavaslatot elnöki rendeletté változtatta, és feloszlatta a birodalmi gyűlést. A november 6-án megtartott választások során a nemzetiszocialisták 2 millió szavazatot és 34 képviselői mandátumot veszítettek; 230-ról 196-ra csökkent képviselőik száma. A nagy nemzetiszocialista áradat tehát apadni kezdett, s egyben szétfoszlott a legenda elkerülhetetlen győzelmükről.

Még egyszer egy elszánt támadással meg lehetett volna menteni az államot a nemzetiszocialistáktól; a szükségállapot elrendelése lehetőséget kínált erre. A hadsereg azonban most is ellenkezett. Schleicher tábornok felszólította Papent a lemondásra, ami november 17-én meg is történt. Ekkor következett Schleicher 57 napja. A nemzetiszocialisták szerencsecsillaga ismét emelkedni kezdett. Schleicher, mivel nem volt többsége a birodalmi gyűlésben, azt a rendkívüli teljhatalmat kérte Hindenburgtól, amelyet Hindenburg az ő irrtálására tagadott meg — Papentől. Hindenburg most neki is német mondott. Schleichernek 1933. január 28-i visszalépése után Papent bízta meg a politikai kibontakozás előkészítésével. 1933. január 30-án Hitler letette az esküt az alkotmányra. Ugyanezen a napon közzétették a Hitler és Papen által összeállított kormánylistát.⁸ Hitler és a nemzetiszocialisták átvették a hatalmat Németországban, és gyors ütemben hozzáfogtak a totális fasiszta diktatúra kiépítéséhez.

Bleyer siralma

A világtörténelmi fordulat jelentősége csak lassan tudatosodott Magyarországon, nem véve ki a németiséget sem. A hazai németiség ez idő tájt belső problémáival volt elfoglalva. Vezetői, mint valamikor az 1848/49-es szabadságharc leverése után a magyarságéi, a nemzethalál víziójával viaskodtak. Bleyer 1932 végén írt Rachel siralma c., Arany János bibliai allegóriáját idéző vezércikkében a szabadságharc után letiport és koldusbotra juttatott, bilincsbe vert magyar nemzet mély fájalmát, kétségbeesését és vérbe fojtott jövőjét hasonlította össze nyilvánvaló túlzással a hazai németiség sorsával. „A mi évünkben is kiesik a tavasz, a mi német anyáink méhe is terméketlen, de ne is szüljenek népünknek német gyermekeket. Hová jutottunk német gyermekeink nevelésével? Hol állunk mi német ifjúságunk nevelése terén?” — veti fel a cikk fájdalmas hangsúllyal a kérdést. A válasz Bleyer szerint lesújtó. Az óvodában kizárólag, a népiskolákban túlnyomóan magyar az oktatás és nevelés nyelve. Egészen magyar az oktatás az ismétlő iskolában és a levante intézménynél. A hitoktatás és az istentisztelet ugyancsak magyarul folyik. A német ifjúság ennek ellenére beszéli német tájnyelvét, de nem ismeri a német irodalmi és a magasabb társalgási nyelvet. Ily módon megszakad kapcsolata a nagy német világkultúrával.

Bleyer szokása szerint ebben a cikkében is összekapcsolja a nemzetiségi kérdést a revízióval. Az elhibázott nemzetiségpolitika a békeszerződések revíziójánál, a népek önrövidítési jogából kifolyólag megrendezett népszavazáson keservesen meg fogja bosszulni magát. Ki vállalja ezért azt a felelősséget, amelynek nagysága csak Mohácséhoz és Trianonéhoz mérhető?

A cikk ezután Gömbösnek a nemzetiségi kérdéstről tett programnyilatkozatához kapcsolódva kijelenti, hogy a németiségnek sérelmei ellenére sincsenek centrifugális törekvései. Csak hagyják őt németnek lenni, s ne akarják elmagyarosítani! Olyan iskolákra és főleg olyan nevelési rendszerre van szükség, amely a magyar nyelvet bíró jó magyarokká és egyben teljes értékű német emberekké neveli a gyermekeket. Régi állami törvényeink is ezt az ideált tartották szem előtt. Megváltoztatni ezeket egyben a revízió elvetését is jelenti.⁹

Rachel, ill. Bleyer siralmára Steuer György ny. államtitkár, volt német kormánybiztos válaszolt a Nemzeti Újság 1933. januári számában. Félrevezetőnek tartja a hazai németiség helyzetének a szabadságharc leverése utáni magyarság állapotával való egybevetését, mert németiségünk nincs elnyomva, sőt faji erényeire támaszkodva, a magyar

⁸ Pierre Gaxotte: Geschichte Deutschlands und der Deutschen. Bd. II. Freiburg im Breisgau, 1967. 414—416.

⁹ Jakob Bleyer: Rahels Klagelied. S 1932. nov. 20.

közszabadság és jogállam uralma alatt olyan anyagi és szellemi jólétre, közéleti érvényesülésre tett szert, amilyenell még a tősgyökeres magyar, sőt a birodalmi német lakosság sem rendelkezik. Ezt a magyar közszabadságot és jólétét sirja vissza az idegen uralom alá került magyar és nem magyar lakosság egyaránt. Állásfoglalásuk egy népszavazás esetén nem lehet kétséges, legföljebb akkor, ha a külföld hitelt ad azoknak az alaptalan és igaztalan vádaknak, amelyekkel belföldről illetik a magyar politikát, amelyeket aztán az allddeutsch lapok átvesznek és nagydobra vernek.

A továbbiakban Steuer Bleyer 1918-as álláspontját állítja szembe a mostanival. Bleyernek és híveinek mostanság sikerült a magyar kormány anyagi és erkölcsi támogatásával a német mozgalom belül egyeduralomra szert tenniök, és olyan politikát kezdeményezniök, amely Steuer felfogása szerint nem csupán a magyar, hanem a német népre is veszélyes és káros. Ennek az elhibázott és eltúlzott nemzetiségi politikának áldatlan következménye a németlakta falvakban mutatkozó nyugtalanság és elégedetlenség, a mindennapos zavarok és összeütközések, amelyek miatt a magyar közvélemény nem csupán a kormány által támogatott kisebbségi mozgalom kilengéseit ítéli el, hanem kezd ellenszenvet érezni a német lakosság iránt is. Mindennek teteje azonban az, hogy most éppen ennek az áldatlan helyzetnek előidézői elégedetlenkednek, és apellálnak a nagy-német közvéleményre, újabb tápot adva ezzel az allddeutsch sajtó nemzetiségpolitikánk ellen intézett támadásainak.

Steuer — mint írja — a német nemzetiségpolitika hibáira és veszélyeire kormánybiztosi minőségében kötelességszerűen fölhívta mind Bethlen, mind Károlyi miniszterelnök figyelmét, és megfelelő javaslatokat terjesztett elő. Most a németiség panaszainak és az ő javaslatainak szinoptikus megvizsgálását és határozott intézkedéseket sürget, hogy egyrészt a németiség kívánságai a magyarság és a németiség évszázados érzelmi és lelki egysége alapján, a szükségszerű és békés együttműködés keretében oldódjanak meg, és ezáltal elkerülhetővé váljék a két egymásra utalt nép konfrontációja, másrészt, hogy a magyar revíziós politika a hazai és utódállamokbeli németiségben biztos bázisra találjon.¹⁰

Steuer cikkében világosan kirajzolódik a két világháború közti magyar nemzetiségpolitika egyik — uralkodónak tekinthető — irányzata. Ez a történelmi Magyarország széthullását nem a nemzetiségi elnyomásnak, hanem épp ellenkezőleg a liberális nemzetiségpolitikának tulajdonította, és a jelenben is nagyobb veszélyt lát az engedékenységekben, mint a szigorban. A szigorban persze bizonyos korlátokat kell hogy szabjon a revíziós érdek; hiszen nyíltan elnyomó nemzetiségpolitikával a békésnek hirdetett revízióknak sem lehet híveket szerezni sem bel-, sem külföldön. Szükség van tehát a nemzetiségi jogok bizonyos minimumára, amelyek még beleférnek az 1868-as nemzetiségi törvénytől konstruált politikai magyar nemzet kategóriájába. Hogy valójában ilyen tulajdonképpen még nemzetiségelőtti nemzetiségi jogokról van szó Steuer elképzelésében, világosan mutatja hivatkozása Bleyer — azóta már túlhaladott — 1917—1918-as álláspontjára. A német kormánybiztos valóban azt hitte, hogy a múlt változatlan alakban visszahozható?¹¹

A német kérdés bonyolódása

A nemzetiségpolitika Steuer által képviselt konzervatív módszerei márcsak azért is hatástalanok voltak, mert a német kérdés 1933-ban sokkal bonyolultabbá vált, mint korábban bármikor, akár 1932-ben is volt. Bonyolultabbá váltak a kérdésnek németországi, de magyarországi vonatkozásai is. Német részről elsősorban a magyarországi német kérdésnek a többi utódállamhoz viszonyított megoldatlanságát emelték ki; magyar részről a magyarországi német kérdésnek a keleti német terjeszkedéssel kapcsolatos összefüggéseire koncentráltak.

Hogy a birodalmi németiség érdeklődése a magyarországi németiség iránt nemcsak fokozódik, de jellegében is átalakul, nem kerülte el a magyar diplomácia figyelmét. Velics László müncheni főkonzul 1933 elején Puky Endre külügyminiszterhez küldött jelentésében megállapítja, hogy a német birodalmi sajtóban egyre nagyobb teret kapnak a magyarországi németiség rossz sorsával foglalkozó cikkek, tudósítások, nemegy-

¹⁰ Steuer György: A német kisebbség és a revízió. Nemzeti Újság 1933. jan. 3. 14.

¹¹ Hogy mifélek lehettek a német kérdés megoldására Steuer által előterjesztett javaslatok, ki lehet következtetni Steuernek egy 1933. decemberi előterjesztéséből. (OL ME 1934-G-15193)

szer szembeállítva ezt a szomszéd országok németiségének — a magyarországi németiségénél előnyösebb — helyzetével. Ezek a cikkek a magyarországi németek számának csökkenésével, az erőszakos magyarosítás különböző megnyilvánulásaiival, köztük a név-magyarosítással, a Magyarországi Német Népművelődési Egylet (a továbbiakban: MNNE) működésének a közigazgatás részéről történő akadályoztatásával, munkatársainak társadalmi üldöztetésével, a német nyelvű iskoláztatás elégtelenségével, az anyanyelvhasználatnak különösen a tanulóifjúság körében való eltiltásával, a németellenes politika megnyilvánulásaiival stb.-vel foglalkoznak.

A konzul ugyanakkor megfigyeli a magyarországi német nemzetiségi politika kritikájának bizonyos fokú tudományos elmélyülését is. Így a településtörténetnek egy bizonyos irányzata a települési terület és a lakosság számarányának ügyes kombinálásával német többséget tud kihozni ott is, ahol nincs. Új (?) tételként hangoztatják azt is, hogy a nem anyanyelven közvetített oktatás szellemi elmaradottságot eredményez. Tovább folyik a magyar nemzetiségi népszámlálás elleni támadás is azon az alapon, hogy az a nemzetiség megállapításánál az anyanyelvet veszi alapul, holott mindenkit olyan nemzetiségűnek kell venni, amilyennek az illető vallja magát. Tehát, ha a nagynémet érdek úgy kívánja, még a német nemzetfogalmat is föl kell cserélni a franciával. A magyar tudomány és politika hitelét van hivatva rontani az a „pszichológiai” megállapítás, hogy a magyar nép semmiféle kritikát nem bír, magyarral nem lehet vitatkozni, mert mindjárt megsértődik.¹²

Ez a „tudományos” elmélyülés kétségkívül fokozta a magyarországi németiség helyzetével foglalkozó birodalmi német cikkek hatását és meggyőző erejét, és egyben győngyítette a magyar álláspontot. Amikor a magyar sajtó vitába száll a német állításokkal, illetve magyarázza a panaszok mibenlétét, ugyanakkor nem mulasztja el annak megkérdezését sem, hogy ugyan mit tesz Németország a német—magyar barátság érdekében, és egyáltalán szükség van-e erre. A *Kölnische Zeitung* 1933. januári száma nyilván német hivatalos helyről sугalmazott cikkben három pontban utasítja vissza a magyar szemrehányásokat. 1. Ha Magyarország — érvel a cikk — úgy érzi, hogy Németország nem támogatja eléggé a revíziót, nos, ez nem Németországon múlik. De különben is Németország sosem kötelezte el magát a magyar revíziós igények támogatása mellett, ahogy pl. Magyarország sem mondott le Németország kedvéért a magyar—lengyel barátságról. 2. Pénzügyi és gazdasági téren is hangzanak el szemrehányások magyar részről Németország ellen. Németország azonban nem tehet arról, ha a magyar—olasz kereskedelmi egyezmény nem hozta meg a várt eredményt. De azt sem felejtették még el Németországban, hogy Magyarország az osztrák—német vámunió tervével szemben hívős, tartózkodó, hogy ne mondjuk elutasító magatartást tanúsított. 3. A magyarok harmadik panasza „a magyarországi német népcsoportok iránti erős érdeklődésre” vonatkozik. A lap szerint Magyarország számára csak hasznos lehet annak egyszer s mindenkorra való tudomásulvétele, hogy délkelet-európai német politika többé az itteni német népcsoportok sorsának kötelező számbavétele nélkül nem lehetséges.¹³

A német sajtónak a magyar—német kapcsolatokat illető egyértelmű és határozott állásfoglalása nyugtalanságot váltott ki magyar politikai körökben. Egyrészt adminisztratív rendszabályokra, a birodalmi német sajtó magyar informátorainak megregulázására¹⁴ gondoltak. Másrészt számolniok kellett a magyarországi német nemzetiségi politika kedvezőtlen német megítélésével, amely zavarhatta a revíziós politika szempontjából nélkülözhetetlen magyar—német kapcsolatokat. A Gömbös-féle nemzetiségi politika negatív német megítélését így foglalja össze Velics főkonzul említett jelentésében: „A „S” (= *Sonntagsblatt B. B.*) magatartása a Gömbös-kormány megalakulása óta máris azt a nézetet eredményezte, hogy a Gömbös-kormány a kisebbségek helyzetét

¹² OL Küm. Münchener Főkonzulátus 1/pol. 1933. jan. 7. Velics László főkonzul jelentése Puky Endre külügyminiszternek A magyarországi német kisebbségek és a nagy-német mozgalom címmel.

¹³ Ein offenes Wort an Ungarn. *Kölnische Zeitung* 1933. jan. 9.

¹⁴ Ilyen informátorokat tartották Török Árpád hegyeshalmi gyógyszerészt, az ifjú-radikális nemzedék egyik tagját. 1932 nyaratól ő szerkesztette az *Oedenburger Zeitungot*. A hatóságok nem engedték meg neki, hogy szerkesztői elfoglaltságára való tekintettel gyógyszerterében állandó helyettest, provizort alkalmazzon, s állandóan büntették őt. (*Polizeistrafe des Hauptschriftleiters der „Oedenburger Zeitung” — weil er seinen Posten nicht aufgibt.* S 1933. jan. 22. 6. — *Párttörténeti Intézet Archivuma A XXII (511) (1933/11)*)

reménytelenné tette, és máris azt a hangulatot kelti fel itt-ott, hogy miért támogassuk Magyarországot, amikor újabban annyi panasz jön onnan”.¹⁵

Míg a birodalmi német körök a magyarországi német kérdés belpolitikai vonatkozásait feszegették, magyar részről a külpolitikai vonatkozásokat állították előtérbe. Mint ismeretes, Gömbös legfőbb külpolitikai célja az olasz barátságok kiegészítése volt német barátsággal, a revízió érdekében.¹⁶ Hitler hatalomra jutásakor úgy érezte, hogy közelebb került céljához. Ezért már a Hitler kinevezését követő napon utasította a berlini magyar követet, tegyen tisztelegő látogatást az új kancellárnál, és ajánlja fel neki a külpolitikai és gazdasági kooperációt, felhíva figyelmét az utódállamokban élő magyar és német kisebbségek együttműködésének szükségességére is.¹⁷ Miután Hitler válaszából úgy tűnt ki, hogy ő a magyar–német kapcsolatokat a német–olasz kapcsolatoknak rendeli alá, a magyar kormány közvetíteni igyekezett a két fasiszta nagyhatalom között. Ezt a célt szolgálta Bethlen volt miniszterelnöknek 1933. március 6–18-i németországi látogatása, Hitlerrel és vezérkarával folytatott tárgyalásai. Ennek során Bethlen felajánlotta Hitlernek a kisantant elleni revíziós célokat szolgáló harcos együttműködést, kérte a birodalmi piac megnyitását a magyar mezőgazdasági termékek előtt, továbbá az Ausztriára nehezedő nemzetiszocialista nyomás csökkentését, amely Ausztriát a kisantant karjaiba kergetheti, és akadálya lehet a német–olasz közeledésnek is.¹⁸

A volt miniszterelnök formailag magánemberként a *Deutscher Kulturbund* által rendezendő előadókörútra¹⁹ utazott Németországba. Előadókörútjának egyes állomásain számon kérték tőle a magyarországi német kisebbségek sorsát.²⁰ A magyarországi némettség helyzete tehát — akár tetszett ez idehaza, akár nem — egyik nyomeleme lett a magyar–német kapcsolatoknak.

A náci veszély a parlamentben

Gömbös Németországhoz való közeledési kísérletében nem hagyhatta figyelmen kívül azt a növekvő ellenszenvet és aggodalmat, amelyet a németországi fejlemények, a nemcsak munkás, de a polgári ellenzékkel való könyörtelen leszámolás, a „népi” agitáció fellángolása a szomszéd országokban, az Ausztria függetlenségét fenyegető veszedelem a magyar közvélemény jelentős részében, liberális és baloldali értelmiségi körökben, de a burzsoázia és az arisztokrácia bizonyos csoportjaiban, tehát konzervatív reakciós tényezőknél is kiváltottak.²¹ Ennek a növekvő veszélyérzetnek először a volt fajvédő és poroszbarát, ekkor azonban már nemzeti radikális és németellenes, francia- és olaszbarát politikus, Bajcsy-Zsilinszky Endre adott hangot. Bajcsy-Zsilinszky három fulmináns parlamenti beszédben (1933. március 16, 17, 21.) hívta fel a figyelmet a Magyarországot a náci imperializmus, az Anschluss, a kelet-európai népeket megosztó hitleri politika és a nemzetiszocialista kultúrpolitika részéről fenyegető többszörös veszedelemre, készen állván az Anschluss esetén fegyveres ellenállásra is.²² (Ezt a kifejezést több szóképnek minősítette.) Hogyan reagált e nemzeti lelkiismeretet felkorbácsoló, a nemzeti ellenállás szellemét ébresztő, a keletközép-európai népek összefogását hirdető harci riadóra Bleyer és Gömbös?

¹⁵ OL Küm. Münchener Főkonzulátus 1/pol. 1933. jan. 7. Velics László főkonzul jelentése Puky Endre külügyminiszternek A magyarországi német kisebbségek és a nagy-német mozgalom címmel.

¹⁶ A Berlin–Róma-tengely Gömbös politikai gondolatvilágában már 1922 júliusában megjelent. (Neue aussenpolitische Orientierung. S 1922. júl. 30. 3.) Önálló külpolitikai koncepcióvá fejlődését és tartalmát megvilágítja *Macartney*: i. m. 75–77.

¹⁷ A Wilhelmstrasse és Magyarország. 1933–1944. Összeállították: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Lőránt, Juhász Gyula. Bp., 1968. 1. sz. irat. 43.

¹⁸ *Andics Erzsébet*: Ellenforradalom és bethleni konzolidáció. Bp. 1948. 56.

¹⁹ Az előadás szövege *Bethlen István*: Magyarság az új Európában. Magyar Szemle 1933. ápr.

²⁰ OL Küm. 89/pol. 1933, 43/pol. 1933, 26/biz. 1933. márc. 18. 18/pol. 1933. ápr. 8. A müncheni főkonzul jelentései gróf Bethlen István ny. miniszterelnök németországi útjáról.

²¹ *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. 2., átdolg. kiad. Bp., 1975. 142–149.

²² Oppositionelle Abgeordnete im ungarischen Parlament über Deutschland und Hitler. S 1933. márc. 26. 2–4.

Bleyer a beszédet kísérő első kommentárjában Bajcsy-Zsilinszkynek a hitlerizmus elleni támadását „szláv vére sugallatára” vezeti vissza, és egyszerűen elvitatja a szerinte elvakultan franciabarát, időnkint legitimista ellenzéki képviselőtől az Anschluss elleni tiltakozás jogát.²³ Bleyernek ebben az állásfoglalásában nem nehéz kimutatni a német nacionalista „sugallatot”, hiszen a német politikát nem azért védi, mert azt Bajcsy-Zsilinszky helytelenül ítéli meg, hanem csak azért, mert az — német. Bajcsy-Zsilinszky szlovák származására való utalás pedig a természetes asszimiláció tényét és jogát vonja kétségbe. De ugyanígy visszautasítja Bleyer a magyar parlamentben 1933. március 20-a körül a német demokrácia és katolicizmus védelme jogán, az Anschluss elhárításának szándékával a Hitler ellen intézett támadásokat is, magáévá téve a nemzetiszocialisták fő érvét, miszerint Németország „újjászületése” a francia politika következménye, amely ez elé az alternatíva elé állította Németországot: vagy bolsevizmus, vagy nemzetiszocializmus! A továbbiakban mentegeti Bleyer a hitleri hatalomátvételt is, amely — ellentétben a véres francia forradalommal — polgárháború és szinte vérontás nélkül történt. Ennek okán elismeréssel adózik a hitleri géniusznak. Az Anschlusst már szinte befejezett ténynek tekinti, amelybe nincs jogunk beavatkozni. Fejtegetéseit így zárja: Európa ismét vajúdik, de senki sem tudja megmondani, mikor születik meg az új világ. „Éz azonban a németséget és a magyarságot újból egy fronton fogja találni: a békés munkának vagy a hősi harcnak közös frontján”.²⁴

A hitlerizmus iránti szimpátiában még Bleyernél is messzebb ment veje, Kussbach. Ő már nem csupán a külpolitikai vagy a külpolitikához szorosan kapcsolódó nemzetiségi politika terén tartja lehetségesnek, sőt kívánatosnak a nemzetiszocialista Németországgal való együttműködést, hanem belpolitikai téren is, nyíltan ajánlva a magyar gazdasági, társadalmi és politikai betegségek gyógyítására a német receptet, a totális diktatúrát. „Nagyon kívánatos lenne — mondta Kussbach —, ha Magyarországon is ebben a nemzetiszocialista szellemben oldának meg jó néhány problémát, ami az adott viszonyok közt teljesen lehetséges lenne.”²⁵

Bleyernek és Kussbachnak első, hitlerizmust érintő megnyilatkozásában bőven található antikommunista, antidemokratikus, német nacionalista, sőt bizonyos mértékig fasiszta elemeket is, de ezek sem akkor, sem később nem olvadtak össze egy egységes világnézeté és politikai hitvallássá, úgyhogy mi sem lenne hibásabb, mint fenti megnyilatkozásaik alapján akár Bleyert, akár Kussbachot egyszerűen nemzetiszocialistának minősíteni. Bleyer és Kussbach ekkor még aligha voltak tisztában a nemzetiszocializmus lényegével. Hitler hatalomra jutásában bajosan láthattak egyebet, mint az egyik polgári kormány felváltását a másikkal; semmiképpen sem láthatták, hogy itt többről van szó, a burzsoá osztályuralom formájának gyökeres megváltozásáról, a polgári demokrácia felcseréléséről nyílt terrorista diktatúrával. Azt még kevésbé ismerhette fel akár Bleyer, akár Kussbach, hogy a német történelem tartós tendenciája kezd itt érvényesülni, és Hitler uralma semmiképp sem lesz múltó epizód Németország történetében, mint akkoriban sokan hitték.

Az új hatalom megszilárdulásának első jelei csak az 1933. márciusi új választáson mutatkoztak meg, amelynek már nem a hatalomról kellett döntenie, hanem csak a már meglévő hatalom megszilárdításáról, amellyel szemben minden ellenállás céltalannak tűnt.²⁶ Így értékelte a márciusi választások eredményét a Sonntagsblatt is, a nemzetiszocialisták vitathatatlan győzelmét látva abban, hogy a korábbi 37,4%-ról most 43,5%-ra emelték szavazataik arányszámát.²⁷

Mínthogy Gömbös Gyula miniszterelnök úgy ítélte meg, hogy Hitler hatalomra jutása közelebb hozza őt dédelgetett külpolitikai terve, a magyar—német—olasz együttműködés megvalósításához, a Németország körül folyó parlamenten csatározásban nem Bajcsy-Zsilinszky, hanem Bleyer és közvetve Kussbach mellé állt. „A Németországgal való baráti viszony — jelentette ki a miniszterelnök — mindig vezérelve volt a magyar külpolitikának. Ez a barátság a számos kérdésben fennálló érdekközösségen nyugszik, és nemzetközi tekintetben semmi olyan momentum nem merült föl, amely politikánk

²³ Uo.

²⁴ *Jakob Bleyer*: Deutschland, Ungarn, Nationalsozialismus. S 1933. ápr. 16. 3.

²⁵ Für und gegen den Nationalsozialismus. S 1933. ápr. 30. 3.

²⁶ *Golo Mann*: Deutsche Geschichte 1919—1945. Frankfurt am Main und Hamburg, 1961. 106—107.

²⁷ Nationalsozialistischer Sieg in Deutschland. S 1933. márc. 12. 1.

bármiféle megváltoztatását ezen a területen szükségesnek mutatná.”²⁸ Még továbbment a miniszterelnök a magyar–német barátság hangsúlyozása terén Arthur Kornhuberrel, a Berliner Börsen-Zeitung budapesti tudósítójával folytatott beszélgetésében. Itt már nem csupán a két állam közti érdekközösségről, hanem bizonyos mértékű sorsközösségről is beszélt. Ugyanakkor megjegyezte, hogy az együttműködés érdekében mindkét államnak áldozatot is kell hoznia. Magyar részről bizonyos áldozatot várnak Németországtól a magyar agrárkivitel elősegítése, német részről pedig Magyarországtól a kisebbségi törvények végrehajtása terén.²⁹

Az ellenzék új nemzetiségpolitikája

Ugyanakkor, amikor a német nemzetiszocialista politika — egyelőre még igen óvatos, a weimaritól nem különböző formában³⁰—megmutatta érdeklődését a magyarországi németiség iránt, a magyar ellenzék is kezdte felismerni a hazai német kérdés növekvő jelentőségét, és hídfő helyett gáttá igyekezett azt kiépíteni a nemzetiszocializmus keleti terjeszkedésének útjában, amely a hatalmas kelet-európai térségben a jövőendő kétszázmilliós Németország részét látta.³¹ A magyar ellenzék nem ezt a sorsot szánta hazájának, és éppen ezért igyekezett magának szövetségest szerezni az ország határain kívül, de belül is. Ez a körülmény magyarázza azt a kedvező fordulatot, amely 1933 húsvétján az ellenzéki sajtónak, a Nemzeti Újságnak, a Korunk Szavának, a Magyarságnak nemzetiségpolitikai állásfoglalásában beállott. Eckhardt Tibor, a Kisgazdapárt vezére a Magyarságban egyenesen azzal a javaslattal állott elő, hogy a nemzetiségi kérdésben vissza kell térni a 68-as nemzetiségi törvény alapjára, de ugyanakkor modern szellemben ki is kell azt egészíteni. König Antal, a Sonntagsblatt szerkesztője — Eckhardt javaslatához kapcsolódva — mindjárt 4 pontos kiegészítést is javasolt: 1. a kiegészített 68-as nemzetiségi törvény a „politikai nemzet” fogalma mellé a „népközösség” fogalmát is iktassa be; 2. a nemzeti kisebbségek jogviszonyait az egyházi-felekezeti iskolákban is pontosan meg kell határozni; 3. a tannyelv vonatkozásában a német községek iskoláiban *restitutio in integrumot* kell végrehajtani, vagyis vissza kell térni a múltban fennállt legkedvezőbb nemzetiségpolitikai helyzethez; 4. biztosítékokat kell nyújtani arról, hogy az idevágó törvényeket pontosan megtartják.³²

Ákár Eckhardt, akár König javaslatait nézzük, mind a kettő mérsékelt és könnyen megvalósítható volt. Ha Eckhardt a 68-as nemzetiségi törvény szelleméhez való visszatérést javasolta, ennek az adott helyzetben pozitív jelentősége volt. A nemzetiségi törvényben ugyanis még mindig volt annyi liberális elem, hogy érvényesítésük feltétlenül javított volna a nemzetiségek helyzetén. Ugyanakkor elkerülhetetlenek kell tekintelnünk az Eckhardt által általánosságban fölvetett, König által konkretizált kiegészítéseket is. A „politikai nemzet” kiegészítése a népközösség fogalmával nem jelentette volna ugyan a nemzetiségek politikai individualitásának elismerését, de mégis egy lépést jelentett volna ebben az irányban, és fokozott védelmet nyújtott volna az idegen népiségnek. Az egyházi és más nem állami kisebbségi iskolákkal szembeni biztosítékok lehetetlenné tették volna az állami törvényeknek az egyházak által való kijátszását éppen úgy, mint a felelősség könnyelmű és felelőtlen áthárítását az állam részéről az egyházakra. Így és csakis így sikerülhetett áttörni a kisebbségi oktatás állandó *circulus vitiosusát*. A kisebbségi oktatásban a korábbi legkedvezőbb állapothoz való visszatérés lehetetlenné tette volna az egyszer elért eredmények visszacsinálását. A kisebbségi törvények és rendeletek végrehajtására vonatkozó garanciák pedig az elvek és a gyakorlat, a magyar nemzetiségpolitikára 1868 óta annyira jellemző és annak hitelét olyannyira rontó kettősségét volt hivatva fölszámolni.

A kormány nem sok figyelmet szentelt a német kisebbség és a magyar ellenzék közeledésének, annál nagyobb gondot fordított viszont a magyar–német együttmű-

²⁸ Ministerpräsident Gömbös über die ungarische-deutschen Beziehungen. S 1933. márc. 26. 4.

²⁹ Die deutsch-ungarischen Beziehungen. S 1933. ápr. 23. 5.

³⁰ Hitler 1933. márc. 22-én a birodalmi gyűlés előtt elmondott beszédében lényegében nem lépte át a stresemanni nemzetiségpolitika kereteit. (Wolff's Telegraphisches Büro 1933. márc. 23. 83. évf. 671. sz.)

³¹ *Diószegi István*: Két világháború árnyékában. Bp., 1974. 197.

³² *Anton König*: Die Osterpresse und die Minderheitenfrage in Ungarn. S 1933. ápr. 23. 2–4.

kedésre. 1933. április 22-én Gömbös miniszterelnök levelet intézett Hitler kancellárhoz, amelyben elvi, világnézeti egyetértésük és gyakorlati politikai együttműködésük³³ gazdaságpolitikai alátámasztását, közelebbről a magyar agrártermékek kivitelének megkönnyítését kérte. Hitler már április 28-án beleegyezőleg válaszolt, kijelentve, hogy a magyar agráréxportot „... nemcsak pusztán gazdasági kérdésnek tekintjük, hanem meg tárgyalásánál a politikai szempontokat fogjuk döntőnek tartani”.³⁴

„Bleyerék” Berlinben

De nem csupán a kormány igyekezett szorosabbra fűzni kapcsolatait Hitlerrel, hanem annak szélsőjobboldali ellenzéke is. A kormánynak és ellenzékének az a versenytutása és kölcsönös túllicitálása, amely a magyar–német kapcsolatoknak később olyan kirívó és visszaszatizáló vonása lett, csúrájában már 1933 tavaszán jelentkezett. 1933 májusának első napjaiban Berlinben járt Kozma Miklós, az MTI és a rádió vezérigazgatója, és a helyszínen szerzett tapasztalatai alapján beszámolt a magyar politikusok berlini zarándoklatairól a nyilaskeresztes Meskó Zoltántól egészen „Bleyerékig”. „Bleyeréken” itt, úgy látszik, egyszerűen Gündisch Guido, az MNNE-nek 1932 nyarán lemondásra kényszerített alelnöke értendő (legalábbis nincs tudomásunk Bleyer ez idő szerinti berlini tartózkodásáról), aki az öt jellemző hirtelen köpenyforgatással még 1933 elején kibékült Bleyerrel, s aki különben is a magyarországi németiség külföldi képviselőjére specializálta magát az utóbbi időben, a birodalmi német körök élénk sajnálkozására.³⁵ Hogy Gündisch Berlinben kikkel és miről tárgyalt, azt Kozma nem közli. Sommásan csak annyit állapít meg Gündisch tárgyalásairól, hogy az igyekezett minél feketébb képet festeni a magyarországi német kisebbség helyzetéről.³⁶ Ha csupán ennyi és nem több volt Gündisch berlini tárgyalásainak tartalma, akkor ez is utal arra az elkeseredett, már-már az agresszivitásba átsapó hangulatra, amely ebben az időben az MNNE vezetői körében uralkodott, amelyen, úgy látszik, semmit sem enyhített a magyar ellenzéknek a nemzetiségi kérdésben és a nemzetiségi politikában tett hűsvéti szerény, de biztató kezdeményezése.

Ezt az elkeseredett hangulatot teljes mértékben osztotta Bleyer is, aki – mint láttuk – 1932 nyarától egyre mélyülő politikai és lelki válsággal küzdött, úgy érezve, hogy egész eddigi nemzetiségpolitikai tevékenysége zsákutcába jutott, és innen nincs kiút. Ez az elkeseredett és egyben agresszivitással keveredett kétségbeesés motiválta végzetes parlamenti felszólalását 1933. május 9-én.

„Német háború” a magyar parlamentben

Bleyer nagy vihart fölvert parlamenti beszéde³⁷ elején áttekintést nyújtott jól ismert nemzetiségpolitikai tevékenységéről 1917-től 1933-ig. Majd a hazai német mozgalom nevében nyilatkozatot olvasott fel. A négy részre tagolódó nyilatkozat frontális támadás volt az egész magyar nemzetiségpolitika ellen, melynek minden hibáját felnagyítva elősorolta Bleyer anélkül, hogy legcsekélyebb érdemét is elismerte volna.

A nyilatkozat elsőnek a kisebbségi oktatásiügyet és nyelvhasználatot vette célba. Míg ezelőtt a német mozgalom követelései csupán az elemi iskolákra korlátozódtak, most elhangzott a követelés a német nevelési és oktatási rendszer teljes, az óvodáktól az elemi

³³ A levélben Gömbös utal arra, hogy megrendszabályozott egy Hitlert és Németország kormányát támogató zsidó-fajvédő lapot. (A Wilhelmstrasse és Magyarország 3. sz. irat. 45.) A Függetlenség c. ellenzéki újságról van szó, amelyet a Hindenburg és Hitler ellen intézett „durva” támadásai miatt a miniszterelnök betiltott, és egyben megfenyegette a többi zsidó lapot is. (OL Küm. pol. 1933-21/7-1176)

³⁴ A Wilhelmstrasse és Magyarország. 3–4. sz. irat. 45–46.

³⁵ *Hans Beyer*: Die ungarländische Deutschtumsfrage im Spiegel der diplomatischen Gespräche zwischen Budapest und Berlin. Gedenkschrift für Harold Steinacker (1875–1965) München 1966. 310–311²² jegyzet, 312²⁴ jegyzet. Itt kell megjegyeznünk, hogy jelen tanulmány első részében Beyer neve tévesen „Bleyer”-ként jelent meg az 50–51 sz. jegyzetben. (Történelmi Szemle 1980/3. 493.)

³⁶ OL Kozma iratok. 4. cs. Adatgyűjt. 1933. 326.

³⁷ Az 1931. évi július hó 18-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XV. k. Bp., 1933. 210–215.

és az ismétlő iskolákon át egészen a polgári- és a középiskoláig terjedő kiépítésére. Míg eddig az 1927. évi Bethlen—Bleyer-féle egyezmény értelmében a vegyes magyar—német tanítási nyelvű, ún. B-típusú iskola volt a német iskolaiügyi követelések maximuma, most ennek helyére a tiszta német tanítási nyelvű iskola, az A-típus lépett. Nyilván ez új követelés indokoltságát kívánta alátámasztani a nyilatkozat azzal az enyhén szólva különös eljárással, hogy tagadásba vette az iskolafejlesztés terén addig ténylegesen elért eredményeket is. Hogy a típusváltásnak a kormány részéről való szabotálását, a B-típus háttérbe szorulását és közvetve az A-típus bevezetésének szükségességét bizonyítsa, nem átalított 1933 májusában 1927/28-as iskolai adatokkal operálni, noha nyilván nem voltak előtte ismeretlenek az 1932/33-as tanév adatai sem. A két év adatai között a lényeges eltérés éppen a B-típus eltérő helyzetében van.

	1927/28	1932/33
A-típus	49	46
B-típus	98	140
C-típus	316	265
Összesen	463 ³⁸	451 ³⁹

Az A-típus fejlesztésének szükségességét kívánta a nyilatkozat azzal is alátámasztani, hogy ilyen típusú iskolák úgyszólván csak a nyugati határszélen vannak, vagyis csupán kirakat-iskolák, holott az 1931/32. tanév adatai szerint Tolna, Buranya, Komárom-Esztergom, sőt Pest megye, ill. Budapest területén is találhatóak.⁴⁰

A nyilatkozat nem csupán egyik vagy másik típusú kisebbségi iskola, hanem az egész kisebbségi iskolarendszer fölött tör palcát, amikor oktató-nevelőmunkáját teljesen eredménytelennek minősíti. Azt állítja nevezetesen, hogy az elemi iskolát végzett német fiatalság 70%-a nem tud németül írni és olvasni, a középiskolát végzetek 90%-a pedig nem tud egy egyszerű német nyelvű levelet megfogalmazni. A nyilatkozat itt elhallgatja azt a korántsem közismert tény, hogy az oktatás a német kisebbségi iskolákban nem német irodalmi nyelven, hanem tájnyelven történt. Tájnyelven tehát tudtak írni, de irodalmi nyelven nem.⁴¹

Ha tényleg ennyire rossz az anyanyelv-oktatás a kisebbségi iskolákban, akkor aligha van szükség ezeknek a rossz iskoláknak szaporítására. A nyilatkozat mégis szóvá teszi, hogy „számos” igényjogosult községben még mindig nincsen német nyelvű oktatás. Ez a „számos” község 1931/32-ben összesen 23 volt; a 346 igényjogosult község közül ugyanis 323-ban volt valamiféle német nyelvű oktatás.⁴² A nyilatkozat nem mulasztja el támadni a kisebbségi oktatásról döntő szülői értekezletek rendszerét sem, mint amelyek terrorizálják a német szülőket, elriasztva őket a kisebbségi iskola választásától. A helyzet e tekintetben állítása szerint rosszabb, mint amit az Eötvös-féle népoktatási törvény, az 1868: XXXVIII. tc. 58. §-a előírt.⁴³ Ami ezeket a szülői értekezleteket illeti, valóban gyakran váltak a megfélemlítés eszközeivé a német szülőkkel szemben. De a magyar kormány az iskolaállítás kérdésében aligha helyezkedhetett a nemzetiségi statisztika alapjára, mert tartania kellett ennek a rendszernek negatív kihatásától az utóállamok magyarságának iskolahelyzetére. A szülői konferencia rendszere különben sem volt ismeretlen az európai kisebbségi oktatási rendszerben. Alkalmazták Felső-Sziléziában, sőt — *mutatis mutandis* — Csehszlovákiában is.⁴⁴ Hogy pedig a nemzetiségi oktatás helyzete

³⁸ OL ME 1934-C-8134 OL ME 1931-C-7005(7926)

³⁹ OL ME 1934-G-15762

⁴⁰ OL ME 1932-C-8134

⁴¹ Ezt *Johann Weidlein* állapítja meg *Béla Bellér* Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása (Die Ausgestaltung der Nationalitätenpolitik der Gegenrevolution). Akademia-Verlag, Budapest, 1975. 290 S. c. művének bírálatában. (Südost-deutsche Vierteljahres Blätter 25. Jg. München 1976. Folge 1. S. 70.)

⁴² OL ME 1932-C-8134

⁴³ *Bellér Béla*: A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon 1918-ig. Magyar Pedagógia 1974. I. sz. 53.

⁴⁴ OL ME 1934-G-15762

Magyarországon 1933-ban rosszabb lenne, mint 1868-ban volt, ez amennyire súlyos, annyira bizonyíthatatlan állítás, hiszen a körülmények azóta teljesen megváltoztak. Ilyen egyoldalú beállítást mindenestre inkább a kisebbségi iskolarendszer ellenségeinek, mint híveinek körét bővíthette.

A másik vádpont, amiben a nyilatkozat elmarasztalja a magyar nemzetiségi politikát, a német mozgalom, az MNNE szervezkedésének ügye. Sérelmezi, hogy a kormány által jóváhagyott és ellenőrzött MNNE nem választhatja meg szabadon vezetését, és hogy működése elé a német nyelvű vidékek jó részében akadályt gördítenek. A németlakta területeken nem érvényesül a német nyelv sem az önkormányzatban, sem a különböző hatóságoknál, hivatalokban; de az egyházi életben, a leventében sem. Az MNNE szervezkedésének akadályozására, a német nyelv használatának korlátozására vonatkozó panaszok nagyrészt jogosak. A nyilatkozat felolvasójának azonban nem lett volna szabad megfélemlenie az MNNE előző évi közgyűlésén bekövetkezett változásról, amely a kormány megbízott Gratz lemondásával és az ő vezetői helyzetének megerősítésével mégiscsak az önkormányzat erősítése felé mutatott.

A nyilatkozat harmadik pontja a magyar nemzetiségpolitikát kívánja leleplezni és a vádlottak padjára ültetni. Szerinte az egész magyar kisebbségi politika rejtett célzata kivüláglík abból, hogy az 1930. évi népszámlálás már csak 478 000 németet tüntet fel az országban, vagyis 73 000-rel kevesebbet, mint az 1920. évi, amikor még 551 000 német élt itt. Ha ehhez hozzávesszük — így a nyilatkozat — a 40 000 főnyi természetes szaporulatot, a németiség veszteségét 100 000 főre lehet becsülni. A nyilatkozat tehát nyíltan erőszakos asszimilációval vádolja a magyarságot.

Tévedése távolról sem abban van, hogy Magyarországon nem folyt volna erőszakos asszimiláció. Folyt, mégpedig nem csupán társadalmi, hanem állami és egyházi szervek részéről.⁴⁵ Az is kétségtelen, hogy az 1930. évi népszámlálás instrukciójában az anyanyelvnek olyan körülírását adták, amely a nemzetiségi anyanyelvnek a „második anyanyelvvél”, a magyarral való behelyettesítésére, a nemzetiség emez objektív kritériumának kiiktatására csábított.⁴⁶ A nemzetiségi anyanyelv megtagadására a rábeszélés, a meggyőzés, a megfélemlítés, sőt a közönséges csúfalás eszközöket is alkalmazták. Nem kétséges, hogy ezek az elítélendő módszerek is hozzájárultak valamiképp a nemzetiség lélekszámának megapadásához.

A nyilatkozat tehát nem abban téved, hogy Magyarországon nem volt erőszakos asszimiláció, hanem abban, hogy nem volt természetes, objektív, spontán asszimiláció. Az asszimiláció kérdését Lenin tudvalevőleg a nemzeti kérdés két történelmi tendenciájába kapcsolja be. Ezek közül az egyik a kapitalista fejlődés kezdetén jelentkezik a nemzeti élet és mozgalnak ébredésében, a nemzeti elnyomás elleni harcban, nemzeti államok alapításában. A másik tendencia az érett, a szocialista társadalom felé haladó kapitalizmus korára jellemző, és a nemzetek közti kapcsolatok élénkülését, a nemzeti válaszfalak ledöntését, a tőke, általában a gazdasági élet, a politika, a tudomány stb. nemzetközi egységülését hozza magával. Ennek a két tendenciának megfelelően egyrészt védeni kell a nemzetek és nyelvek egyenjogúságát, elítélve ezen a téren minden kiváltságot, ragaszkodva a nemzetek önrendelkezési jogához, másrészt védelmezni kell a mindenfajta burzsoá nacionalizmussal szembeszegülő internacionalizmust.⁴⁷ A természetes asszimilációt tehát mint objektív, természetes folyamatot el kell fogadni, nem szabad sem gyorsítani, sem lassítani; ennek keretében gondoskodni kell a nemzetiségi igények maximális kielégítéséről.⁴⁸ A mesterséges, az erőszakos asszimilációt pedig még legszelvidebb, legenyhébb formájában is el kell ítélni.

Nem vitás, hogy Magyarországon nem csupán az erőszakos, hanem a természetes asszimiláció is hatott, sőt ez utóbbi volt az alapvető tényező. Ha az egykorú magyar statisztikusok a németiség csökkenésének okáiként az elvándorlást, más nemzetiségűek odavándorlását (pl. bányavidékeken), a német nemzetiség kis számát, elszigetelt helyzetét, a városi központok szívó hatását, vagyis az urbanizációt emelik ki, lényegében a természetes asszimiláció tényeit írják le. A természetes asszimiláció valóságát közvetve

⁴⁵ *Johann Weidlein*: Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten 1930—1950. Schorndorf, 1959. 48—55, 211—215, 273—279. *Uő*: Madjarisierung und Minderwertigkeitskomplexe. Südostdeutsche Vierteljahresblätter 1972. Nr. 4. 237—241. *Uő*: Zur Geschichte der Namensmadjarisierungen. Südostdeutsches Archiv 1967. X. Bd. 177—192.

⁴⁶ *Hedvig Schwind*: Jakob Bleyer. München 1960. 130.

⁴⁷ *Lenin*: Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéssel kapcsolatban. 1913. — Lenin Művei 20. k. Bp., 1955. 12.

⁴⁸ *Herczeg Ferenc*: Az MSZMP nemzetiségi politikája. Bp., 1976. 32—33.

azok a — magyar kollégáikkal egyébként vitatkozó — német statisztikusok is igazolják, akik megpróbálják lebontani a magyarországi németiség veszteségét, mint teszi ezt Herbert Sachse, aki a 72 994 főnyi veszteségből 45 000-et ír a városok és az ipari vagy bányaközpontok, 9000-et az elszigetelt községek és 18 000-et a nyelvhatárok és a törpe kisebbséggel rendelkező községek rovására.⁴⁹

A nyilatkozat és a magyar nemzetiségpolitika közt a fő összeütközés tehát nem az erőszakos, hanem a természetes asszimiláció kérdésében van. Az előbbinek elítélését mint keserű pirulát még lenyelhette volna a magyar nemzetiségpolitika, az utóbbit már nem. Ez az ellentét a két felfogás között kiegyenlíthetetlen. A nyilatkozat és Bleyer lényegében egy olyan felfogást képviselt, amely a nemzetiséget az ember öröklött, veleszületett tulajdonságának tekinti, amely mintegy az ember „vérében van”, amelyen tehát ő akarva — akaratlan sem változtathat. Ez elvileg kizárja az asszimilációt, mégpedig nem csupán az erőszakos, de a természetes asszimiláció lehetőségeit is, viszont tág kaput nyit a mindkétfajta (békés és erőszakos) disszimilációnak, és így állandó bizonytalanságnak teszi ki a nemzetiséget. Ezzel szemben a magyar nemzetiségfelfogás döntően a családi, társadalmi környezetből, milióból eredezteti a nemzetiséget, amelybe az egyén beleszületik, amelyben és amelynek segítségével tudatosan benne emberi, társadalmi és ezen belül nemzetiségi hovatarozása. A magyar felfogás tehát nemhogy nem zárja ki, de egyenesen föltételezi az asszimilációt, annak mindkét formájában, és elítéli a disszimilációt. A nyilatkozat és a magyar nemzetiségpolitika szelleme tehát polárisan ellentétes volt. Nem véletlen tehát, hogy ebből az ellentétből olyan erővel csattant ki a nemzeti szenvedélyek villáma.

A deklaráció után Bleyer a németek kipróbált hazafiságát méltatta 1848-ban, a világháborúban, a forradalmak idején, hangsúlyozva ártatlanságukat az ország feldarabolásában. Majd újból hitet tett a politikai magyar nemzet mellett. „Míg (helyesen: *Mi B. B.*) Deák Ferenc szellemében az egységes politikai magyar nemzet, vagyis az egységes magyar állam tagjainak valljuk magunkat, és mindig készséggel ismertük és ismerjük el a magyarság elsősülöttségét, honalapító és honfenntartó elhivatottságát és ebből folyó történeti jogait”.⁵⁰ Nyomatékkal utalt arra, hogy a németiség — más nemzetiségekkel ellentétben — sohasem akart elszakadni ettől az országtól, és törekvéseiben — Gömbös kifejezésével élve — mindig centripetális volt.

Ez után a lojalitási nyilatkozat után Bleyer olyasmit mondott, ami logikusán végiggondolva semmi esetre sem volt ellentéte az előzőknek, mégis a túlfeszített légkörben annak látszott. Bleyer a szentistváni gondolat jegyében szembeszállt azzal a magyar rasszisták, Szabó Dezső és hívei által hirdetett faji gondolattal, miszerint a magyar faji államban a magyar-németeknek nincs helyük, és amennyiben továbbra is ragaszkodnak nyelvükhöz, ki kell őket űzni az országból. A faji állam megvalósulása esetére jelentette ki Bleyer, hogy akkor nem lehetnek centripetálisak, ami önmagában véve teljesen logikus kijelentés volt. „Mi ezt az új ideológiát (vagyis a faji gondolatot — *B. B.*) — mondta emelt hangon Bleyer —, amely másútt jó lehet, a magyar hazában veszedelmesnek, sőt végzetesnek tartjuk, mert ha a magyar államgondolatot a magyar faji gondolattal azonosítják, vagy ha a magyar államgondolat helyébe a magyar faji gondolatot iktatják, — nyíltan kimondjuk — nem lehetünk centripetálisak. Nem lehetünk centripetálisak, mert nemzetiségünket meg nem tagadhatjuk, mert német voltunkat sem bűnnek, sem szűgyennek nem érezzük.”⁵¹ Bleyer tehát itt nem egy kategorikus, feltétlenül érvényes, hanem csak hipotetikus, a feltétel teljesülése esetén érvényes ítéletet fogalmazott meg, amelyet nem szabad úgy értelmezni, hogy Bleyer itt „... először hirdette meg a németiség elszakadási törekvését”.⁵² Az azonban kétségtelen, hogy a logikai törvények iránt nem túlságosan fogékony politikus fülekben ez a hipotetikus ítélet kategorikus ítéletre váltott. Ezen túlmenően a fenyegetésnek realitást látszott kölcsönözni a nemzetiszocialista birodalom keleti terjeszkedési politikája. A képviselők rosszul értették, de Bleyer is rosszul, mondhatni szerencsétlenül fogalmazott. Ezért a félreértést már Bleyer szokásos politikai krédójának hangoztatása sem üthette helyre: aki magyar a szentistváni gon-

⁴⁹ *Rónai András*: A németek számszerű csökkenése Magyarországon. Magyar szemle 1938. szept. XXXIV. k. 78.

⁵⁰ Az 1931. évi július hó 18-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XV. k. Bp., 1933. 214.

⁵¹ Uo.

⁵² A Wilhelmstrasse és Magyarország. 12, 57⁴ jegyzet. Vö. *Johann Weidlein*: Un-
arns Revisionspolitik und der Untergang des Deutschen Reiches. Schorndorf, (1976.)
6—88.

dolat helyett a faji eszme talajára helyezkedik, akarva—akaratlan lemond a revízióról, lemond Nagy-Magyarországról.

Bleyer beszédét Apponyi Albert gróf 1926. évi beszédéből vett idézettel fejezte be: „Mi sürgősen kérjük és követeljük a magyar kormánytól és a magyar társadalomtól, hogy a magyar országnémetiséget a maga tisztán nyelvi és kulturális kívánságaiban elégítse ki.”⁵³

Bleyer beszédét sűrű közbeszólások szakították meg, és állandó zajongás kísérte. A képviselőház felháborodásának, amely nemcsak az ellenzéket, hanem a kormánypártot is magával ragadta, Bajcsy-Zsilinszky Endre, a Nemzeti Radikális Párt egyetlen képviselője adott hangot. Beszéde elején az ellenzék és a többségi párt felháborodását fejezte ki a magyar nemzetiségpolitika ellen elhangzott vádak és a beszéd hangneme miatt, amelyet egy olyan képviselő engedett meg magának, akit szerinte a kormány „pénzzel és csendőri erőszakkal” hozott be a parlamentbe. Ázután Bleyer és Brandsch irodalmi együttműködését kifogásolta a Bécsben szerkesztett Nation und Staat c. folyóiratban. Az érdemi kérdésben, a magyar nemzetiségpolitika megítélésében ez volt Bajcsy-Zsilinszky véleménye: „Elismerem, hogy kisebb hibák történhettek és történtek is a múltban, de aki igazságos akar lenni, annak össze kell hasonlítani a mi nemzetiségeink jogait, életét és elsősorban ennek a német kisebbségnek boldogulását, majdnem azt merném mondani, a boldogságát, (*Úgy van! Úgy van! a jobb- és a baloldalon*) ezen a keserű magyar földön, azzal a helyzettel, amelyben ma vannak a successiósi államokban a kisebbségek. (*Úgy van! Úgy van! a jobb és a baloldalon.*) Ide kellett volna állnia és azt kellett volna mondania, itt, a revízió küszöbén, hogy az egész világ meghallja: a magyar nemzet ezer esztendőn keresztül emberségesen bánt a kisebbségeivel... (*Úgy van! Úgy van! a jobb- és a baloldalon. Jánossy Gábor: Minden jogukat meghagyta!*)”⁵⁴

A továbbiakban Bajcsy-Zsilinszky Bleyer beszédét „közönséges politikai zsarolásnak” minősítette, és ismét hangsúlyozta a németek jobb anyagi helyzetét a színmagyar kisebbségekével szemben a gazdasági válság időszakában is. Szerinte maguknak a jobbérzésű németeknek kell visszautasítaniuk Bleyer beszédét. Igaz, hogy a németek 48-ban mellettünk állottak, de ha Bleyerék jöttek volna 48 előtt, akkor ez a kisebbség már rég elfordult volna tőlünk. Az MNNE kiadványain Ofen-Pest, Gran szerepel: naptárjaikban egy szó sincsen Magyarországról. Bleyert már rég lehetetlenné kellett volna tenni; ezzel egy csapásra véget lehetett volna vetni a nemzetiségpolitikánk ellen külföldön folyó rágalmahadjáratnak, és helyre lehetett állítani a németiség megbomlott lelki harmóniáját a magyarsággal. Bajcsy-Zsilinszky járt Baranyában és megállapíthatja: „... ennek a népnek (a baranyai német kisebbségnek — B. B.) a lelkében egyetlen rezdülés nincs ellenünk, a magyar nemzet és a magyar állam ellen. (*Jánossy Gábor: Igaz! Úgy van!*)” Ugyanakkor a Bleyer-agitáció következtében itt Solymáron, Budapesttől 15 km-re március 15-én a községi jegyző fiának nem engedték elszavalni a Talpra magyart.

Neki egyébként semmi kifogása nincs az ellen, ha feláll a parlamentben egy magyar vagy német képviselő, és elmondja a maga panaszait, „... de — tette hozzá — nem ilyen hangon és nem ilyen igazságtalanul s nem ilyen ultimátumszerűen. Nem ilyen alkalmakkor és nem ilyen vádoló tendenciával...”⁵⁵ Bajcsy-Zsilinszky újólag hangsúlyozta: Közép-Európában csak Magyarország tartja meg becsületesen a kisebbségvédelmi törvényeket, és ezer esztendőn keresztül megbecsülte nemzetiségeit. Erre éppen Bleyer személye és állása a legjobb bizonyíték. Ha Bleyer valóban hű fia lenne magyar hazájának, akkor ma itt nem csupán az utódállamok kisebbségpolitikája ellen emelt volna vádat, hanem fel-emelte volna szavát az osztrák — magyar közeledés mellett is, megakadályozandó, „... hogy a német határ a mi határainkig nyúljon”. Bajcsy-Zsilinszky kéri a kormányt, elsősorban Gömbös miniszterelnököt, „... hogy Bleyer Jakab igazságtalan, jogtalan és a magyar nemzet presztízsét, a magyar nemzet érdekeit mélyen sértő és károsító kijelentéseivel és vádjaiival szemben adjon megfelelő választ, és Bleyer Jakabot tegye lehetetlenné azokban a törekvéseiben, amelyek az én megítélésem szerint semmiképp sem egyeztethetők össze a magyar fajnak, a magyar nemzetnek, a magyar államnak nemcsak mai, hanem jövőendő érdekeivel sem”⁵⁶ Az elnök egyébként másodszor is rendre utasította Bajcsy-Zsilinszkyt beszéde során Bleyerre tett azon kijelentéséért, hogy „ki kell vágni!”⁵⁷

⁵³ Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XV. k. 214.

⁵⁴ Uo. 222.

⁵⁵ Uo. 223.

⁵⁶ Uo. 223.

⁵⁷ Uo. 224.

Ha Bleyer beszédét és nyilatkozatát tartalmi egyoldalúsága, kiélezett megfogalmazásai és támadó hangneme miatt elhibázott megnyilatkozásnak tekintjük, nem tarthatjuk tárgyyszerű, megfontolt, konstruktív, a megoldás útját egyengető válasznak Bajcsy-Zsilinszky felszólalását sem. Lehetett valami igaza abban, hogy közönséges politikai zsarolásnak minősítette Bleyer felszólalását. Helyesen utasította vissza a beszéd támadó hangnemét, negativizmusát, inopportunistát. Bajcsy-Zsilinszky beszédének pozitív megnyilatkozásai a hazai németiség, illetve egy része lojalitásának elismerése, a magyar — osztrák közeledés sürgetése az Anschluss elhárítására, amellyel az MNNE köreiben bizony már megbarátkoztak. Ezt a lágy demokratikus és kemény függetlenségi magot azonban szinte eltakarták a nacionalista elemek. Nemcsak az ezerszentszándó, hanem még a Horthy-korszak nemzetiségpolitikájának védelme, sőt ez utóbbinak közép-európai példaképpé való felmagasztalása, a szomszéd országok nemzetiségpolitikájának válogatás nélküli elítélése, a revízió követelése, a gazdasági, társadalmi kérdésnek nemzetiségi térre való átjártatása a szegény magyarok — gazdag németek hamis ellentétpárjával, az MNNE és különösen Bleyer lojalitásának kétségbe vonása csöppet sem meggyőző érvekkel (egy külföldi folyóirat szerkesztésében való részvétel; német helynévhasználat; a Talpra magyar elszavalásának megakadályozása): mindezek akármilyen öblösen hangzottak is a Duna-parti gótikus-reneszánsz palotában, hamisan csengtek a falakon kívül, és teljesen üresen kongtak az ország határain túl, erősítve azt a magyar nemzetiségpolitikáról széles körben elterjedt felfogást, hogy a múltból semmit sem tanult, és semmit sem felejtett. Különösen szemet szűrő hiánya Bajcsy-Zsilinszky válaszbeszédének, hogy érdemben nem bocsátkozott vitába Bleyerrel, és még csak nem is reflektált arra a Bleyert és az MNNE köréit mélyen gyötörő aggodalomra, amely az egész agresszivitással túlkompenzált parlamenti beszéd és nyilatkozat mélyén meghúzódott: az erőszakos asszimiláció nyilvánvaló tényeire. Bajcsy-Zsilinszky, sem a magyar képviselőház többi tagja sem választott Bleyernek tulajdonképpen egyetlen komoly kérdésére: lehet-e lojalitást várni egy néptől, amelyet etnikumában vagy nemzetiségében fenyegetnek, vagy legalábbis fenyegetve érzi magát?!

Nem osztjuk a külföldi német birodalmi és utódállamokbeli német sajtónak,⁵⁸ német és angol történeti irodalomnak⁵⁹ azt az álláspontját, amely teljesen vétkesnek mutatja Bleyert és az MNNE-t a magyar politikai körökkel való összeütközésében, ellenkezőleg: kimutattuk a beszéd és az állásfoglalás tartalmi és formai, stratégiai és taktikai hibáit. Egy azonban vitathatatlanul látszik: Bleyer elsősorban formai kérdésekben vétett, magyar ellenfelei — köztük Bajcsy-Zsilinszky Endre is — inkább tartalmi kérdésekben. Ha Bleyer a magyarországi németiség számára „tisztán nyelvi és kulturális” jogokat követelt, ez a nemzetiségi követeléseknek nem a maximumát, hanem a minimumát jelentette. Ezt a minimumot nem megadni, ellenkezőleg visszautasítani volt veszedelmes. A visszautasítás szinte elkerülhetetlenül magával hozta a mozgalom radikalizálódását, amelyet Bleyer — efelől nem lehet kétségünk — még ekkor, 1933 tavaszán sem akart.

Bajcsy-Zsilinszky május 9-i beszédével nem ért véget a „német háború”. Május 10-én Bajcsy-Zsilinszky tovább folytatta a Bleyer elleni támadást a parlamentben, a békés revíziós érdekek veszélyeztetésével, magyarellenességgel és a Hitler-uralom iránti rokonszenvvel vádolva őt.⁶⁰ Hogy ebben az időben mennyire terjedt Bleyernek Hitler iránti rokonszenv, azt pontosan nem lehet tudni. Hitlerből ugyan 1933. május elseje után, amikor feloszlatta a szakszervezeteket, és hozzáfogott a politikai pártok megszüntetéséhez, a szellemi élet gleichschaltolásához, a keresztény egyházak elleni támadáshoz, már többet lehetett látni, mint 1933 januárjában,⁶¹ de Bleyert Hitlerből ekkor is alighanem elsősorban Németország hatalmi gyarapodása érdekelte, amely támaszt jelenthetett a magyarországi németiség számára.

A „német háború”, sajnos, nem maradt meg a parlament hangfogó falai közt, hanem az utcára is ácsapott. Az egyetemi ifjúság — kétségkívül Bajcsy-Zsilinszky Endre szenvedélyes filippikáinak hatására — az egyetemen, Blayer lakása előtt, sőt lakásában is nagy tüntetéseket rendezett, amelyek nem voltak mentesek nemcsak a nacionalista

⁵⁸ Ein Blutzeuge des Deutschtums. Kölnische Zeitung 1933. máj. 27.

⁵⁹ *Matthias Annabring*: Volksgeschichte der Deutschen in Ungarn. Stuttgart, 1954. 94—95.; *Hedwig Schwind*: Jakob Bleyer. München, 1960. 148—160.; *C. A. Macartney*: Hungary and her successors. London—New York—Toronto, 1965. 453—454. *Uő*: October fifteenth. Part I. Edinburgh, 1956. 168—169.

⁶⁰ Fortsetzung der Aktion gegen Bleyer im Parlament. S 1933. máj. 21. 3—4.

⁶¹ *Golo Mann*: Deutsche Geschichte 1919—1945. Frankfurt am Main und Hamburg, 1961. 113—115.

kilengésektől, de még a tettegességtől sem.⁶² Mindezek a külföld távolságából a nemzetiségi üldözés kétségtelen tényeinek látszottak. Még jobban megerősítette a külföldnek ilyen gyanúját a félelmetes párbajhős hírében álló Bajcsy-Zsilinszky Endrének Bleyerrel vívott kardpárbaja, amely Bleyer harc képtelenségével végződött.⁶³ A Bleyer-ellenes megmozdulások természetesen magukkal hozták a Bleyer-barát megnyilatkozásokat is, hazulról és külföldről egyaránt.⁶⁴ Mindezek halaszthatatlanná tették a Bleyer-ügynek legalábbis formális lezárását és a német kérdésnek törvényes mederbe terelését.

Ezt a célt szolgálta Gömbös miniszterelnök és Hóman Bálint kultuszminiszter parlamenti beszéde és az ellenzék mérséklő fellépése.⁶⁵ Gömbös Bleyer beszédéről kijelentette: előre figyelmeztette Bleyert, hogy beszédével vihart fog aratni, mert vele ellentétbe kerül a magyarság szupremáciájáról vallott eddigi felfogásával, és a vidéki agitáció könnyen „centrifugális erők szolgálatában” állónak tünteti fel őt és környezetét. Egyébként kérte Bleyert, hogy kívánságait foglalja írásba, és a zöld asztal mellett a nemzeti érdekekre való kölcsönös tekintettel tárgyalják meg őket.⁶⁶ Hóman válaszában főként Bleyer iskolastatistikájának helyesbítésével foglalkozott, és védelmébe vette Bleyer egyetemi oktatómunkáját a nemzetietlenség és hazafiatlanság vádjával szemben.⁶⁷

Bleyer a miniszteri beszédekre nemcsak békülékeny, de egyenest háládatos szellemen válaszolt.⁶⁸ A maga részéről — legalábbis belföldön — tartózkodott minden olyan eljárástól, amellyel olajat önthetett volna a tűzre. A felizgatott közhangulatra való tekintettel nemcsak a mágócsi zeneverseny betiltásába,⁶⁹ de az MNNE közgyűlésének elhalasztásába is bele kellett törődnie.

A parlamentben kirobbant, a sajtó és a tüntetések által elmérgesített vita végül is a Magyar Szemle hasábjain jutott nyugópontra. Bethlen István gróf Magyarország kisebbségi politikája c. cikkében teljes mértékben magáévá tette Bleyer intencióit, intaktnak jelentette ki hazafiságát. Ezzel kihúzta az egész kérdés méregfogát. Bleyernek a valóságot eltorzító adatait ugyan helyreigazítja, de elismeri, hogy a tényleges helyzet még mindig mögötte marad a kívánalmaknak és a törvénybe foglalt jogoknak. Magáévá teszi Bleyer iskolaiügyi követeléseinek nagy részét is, a német nyelvű középiskolák kivételével. Ez szerinte német vidékeken értelmiségi túltermelésre és szeparatista tendenciákra vezethet. A cikk legfontosabb, Bleyer legnagyobb gondjára érdemi választ adó része Bethlennek határozott és egyértelmű állásfoglalása volt az elnemzetietlenítés, az erőszakos elmagyarosítás politikája ellen, a hazai németiség kultúrájának, nyelvének tiszteletben tartása, mint ami egyedül védheti meg a németiséget a káros külföldi behatásoktól, és ad jogi és erkölcsi alapot az elszakadt nemzetiségek visszatérítését célzó magyar revíziós politikának.⁷⁰

⁶² OL BM VIII. res. 1933-4-894. Grosse Studentendemonstrationen gegen Professor Bleyer. S 1933. máj. 21. 1—2. Die Studentendemonstrationen und ihre Weiterungen S 1933. máj. 28. 2—3.; *Peter Jekel*: Zu einer Mitteilung der ungarischen katholischen Studentenverbindung „Foederatio Emericana.” S 1933. máj. 28. 9.

⁶³ Forderungen Dr. Bleyers zum Zweikampf. S 1933. máj. 28. 2. A másik provokált Lázár Miklós képviselő volt, akivel azonban nem került sor párbajra.

⁶⁴ Lásd különösen a „Treu zu Bleyer!” c. rovatot: S 1933. máj. 21., 4. jún. 4. 4—6, jún. 11. 4—8, jún. 18. 2—4, jún. 25. 5—7. s a Bleyer iránti hűséget hangoztató cikkeket, mint: *Josef Varga*: Danket unserem Führer! S 1933. máj. 21. 4. és *Franz Basch*: Treu zu unserem Führer Dr. Bleyer! S 1933. máj. 28. 3—4. — A németországi visszhangra vonatkozólag lásd OL Küm. Münchener Főkonzulátus jelentései 32/pol. 1933. máj. 18. 36/pol. 1933. jún. 3. OL Küm. pol. 1933—21/7—1519 OL Küm. pol. 1933—21/7—1868 OL Küm. pol. 1933-21/7-2454

⁶⁵ Abgeordnete Dr. Eckhardt verurteilt in scharfen Worten die Aufreizung gegen die Minderheiten. S 1933. máj. 25. 5. *Milotay István*: Kisebbségi pör. Magyarország 1933. máj. 11. 1.

⁶⁶ Ministerpräsident Julius Gömbös über die deutsche Minderheitenfrage in Ungarn. S 1933. máj. 21. 5.

⁶⁷ *Jakob Bleyer*: Erklärungen des Kultus- und Unterrichtsministers Valentin Hóman über die deutsche Schulfrage im ungarischen Reichstag. S 1933. jún. 4. 8.

⁶⁸ Az előbbihez lásd még: Eine Erklärung des Abgeordneten Dr. Jakob Bleyer. S 1933. máj. 21. 5.

⁶⁹ Der Musikwettstreit verboten. S 1933. jún. 18. 1.

⁷⁰ *Bethlen István*: Magyarország kisebbségi politikája. Magyar Szemle 1933. jún. XVII. k. 2. (70.) sz. 89—104.

Bleyer természetesen nem hagyta kihasználatlanul a Bethlen által felkínált, a Bleyer-ellenes propaganda intézői által kifogásolt⁷¹ könnyű válasz lehetőségét. A Magyar Szemle 1933. szeptemberi számában A hazai német kisebbség kérdéséről címen írt cikkében⁷² az önálló német középiskolák kérdéséről eltekintve mindenben egyetért Bethlen-nel, és újra kinyilvánítja hűségét népi közössége, saját faja és kultúrája, valamint szeretett hazája iránt. „Istenemre mondom — kiált fel őszinte pátoással — ezt a magyarságot senki jobban, mint én, nem ismeri, nem érti és nem szereti!”⁷³ Fő feladatként a magyarság és németiség viszonyának a hazai német kérdést is felölelő rendezését jelöli meg.

Hitler és a hazai németiség

Ez a feladat Bleyer életében — sőt később sem — oldódott meg, de mindenesetre Bleyer műve — érdeme vagy bűne —, hogy napirendre került. Lehet, hogy ennek elérése volt célja sok tekintetben még mindig rejtélyes parlamenti felszólalásának.⁷⁴ Erre a drasztikus figyelemfelhívásra mindenesetre szükség volt. A nemzetiszocialista Németország nem mutatott sok érdeklődést a magyarországi német kérdés iránt. A Bleyer elleni magyar támadások reakciójaképp megindult német sajtótámadásokat nem nemzetiszocialista, hanem nemzeti liberális lapok vezették,⁷⁵ az ellenakciókat sem a párt, hanem a — még nem gleichschaltolt — társadalmi, kulturális és tudományos szervezetek irányították egészen addig, amíg nemzetiszocialista részről le nem tették őket.⁷⁶

Bleyer parlamenti beszédével legalább annyit kiprovokált, hogy ettől kezdve egyrészt a hazai német vezetők és a magyar kormány, másrészt a német és a magyar kormány közti tárgyalásoknak, köztük a nevezetes június 17—18-i első Gömbös—Hitler találkozóknak,⁷⁷ az augusztus 11-én Gömbös és Bleyer,⁷⁸ a szeptember 16 után Papen és Gömbös,⁷⁹ a szeptember 20-án Hitler és Masirevich berlini magyar követ közt⁸⁰ folyó megbeszéléseknek, hogy csak a legfontosabbakat említsük, állandó témája lett a magyarországi német kérdés. Ezekben a tárgyalásokon magyar részről állandóan visszautasították azt a német vádat, hogy Magyarország a nemzetiségek teljes asszimilációjára törekszik,⁸¹ sőt hangsúlyozták, hogy „a németiségnek kulturális téren való fennmaradását” kívánják.⁸² Ugyanakkor semmi kétséget nem hagytak az iránt, hogy a nemzetiségi kérdést magyar belügynek tekintik, és nem tartják megengedhetőnek a birodalmi németiségnek a hazai németiséggel való közvetlen kapcsolatát, még kulturális, sőt társadalmi téren sem. Ezzel éles ellentétben a német féltől elvárták volna, hogy az utódállamokbeli németiség ügyét ne tekintse az illető államok belügyének, hanem érvényesítse befolyását az ottani német nemzetiségnek a magyar nemzetiséggel való revíziós célú együttműködése érdekében. Hiába mutatott rá Bleyer Gömbössel való tárgyalása során erre az ellentmondásra. Gömbös egy revíziós dogmával igyekezett ezt áthidalni, mondván,

⁷¹ OL Küm. Müncheneri Főkonzulátus 41/pol. 1933. jún. 17.

⁷² *Bleyer Jakab*: A hazai német kisebbség kérdéséről. Magyar Szemle 1933. szept. XIX. k. 72—77.

⁷³ *Bleyer*: i. m. 75.

⁷⁴ OL Küm. pol. 1933-21/7-1519. Ein Blutzeuge des Deutschtums. Kölnische Zeitung 1933. máj. 27.

⁷⁵ OL Küm. pol. 1933-21/7-1519 OL Küm. pol. 1933-21/7-2454 OL Küm. Müncheni főkonzul 36/pol. 1933. jún. 3. — A nemzetiszocialista sajtó kezdeti éles reagálása (OL MTI Magyar kiadás 1933. máj. 11. 28. kiadás) tehát múltó epizód volt.

⁷⁶ OL Küm. pol. 1933-21/7-1519 OL Küm. Müncheni főkonzul 36/pol. 1933. jún. 3. OL Küm. pol. 1933-21/7-1868 OL Küm. pol. 1933-21/7-2454

⁷⁷ *Karsai Elek*: Iratok a Gömbös—Hitler találkozó (1933. június 17—18.) történetéhez. Bp., 1962.; *C. A. Macartney*: October fifteenth. Part I. Edinburgh, 1956. 139—142.; *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919—1945. 2., átdolg. kiadás. Bp., 1975. 149—150.

⁷⁸ A Wilhelmstrasse és Magyarország. 13. sz. irat. 55—58.

⁷⁹ OL Küm. pol. 1933-21/7-2609

⁸⁰ A Wilhelmstrasse és Magyarország. 15. sz. irat. 59—60. OL Küm. pol. 1933-21-7-2679, 2551

⁸¹ OL Küm. pol. 1933-21/7-2679

⁸² OL Küm. pol. 1933-21/7-2551

hogy a Magyarországtól „elszakított” területek jogilag továbbra is Magyarországhoz tartoznak.⁸³

Német részről természetesen nem teljesítették — ebben az időben nem is teljesíthették! — az utódállamokbeli magyar—német frontra vonatkozó magyar kívánságokat; ugyanakkor nem tettek ellenvetést a nemzetiségi kérdésnek magyar belügyként való kezelése ellen, még ha Hitlernek erről más volt is a véleménye. Ő mint a német nép vezére valamennyi német — akár birodalmi, akár népi német — állampolgári hűségére kizárólagosan igényt tartott.⁸⁴ A politikai érdek, Magyarország politikai támogatásának megszerzése és megőrzése azonban ebben az időben még erősebben hatott minden világnézeti megfontolásnál. Német részről elfogadták a hazai németességgel való közvetlen kapcsolatfelvétel tilalmát is. Augusztus 11-én a budapesti német követség útján értésre adták Bleyernek is, hogy bár a német kormány változatlanul érdeklődik a magyarországi németiség iránt, és kulturális kívánságait a magyar kormánynál az eddigiekhez hasonló módon továbbra is támogatja, nincs abban a helyzetben, hogy „. . . nyomást gyakoroljon a magyar kormányra. Ugyanezen okokból az sem lenne kívánatos, ha a magyarországi németesség éles ellentétbe kerülne a magyar kormánnyal és közvéleménnyel”.⁸⁵ Pápen budapesti tartózkodása idején szintén kötelezettséget vállalt Gömbös előtt a hazai németesség lojalitására vonatkozólag, és ilyen értelemben informálta Bleyert is.⁸⁶

Ha tehát Bleyernek parlamenti felszólalásával az volt a célja, hogy egy tragikus gesztussal, az önelégetők megszállottságával felhívja a hatalom új birtokosainak, ill. bitorlóinak, a nemzetiszocialistáknak a figyelmét a magyarországi németesség súlyos helyzetére, és támogatást eszközöljön ki számára, az érdeklődést nyilván elérte, a támogatást azonban nem. Bleyer időközben átnyújtotta Gömbösnek a tőle vitázó beszédében kért, pontokba foglalt kívánságokat⁸⁷, denyilvánvaló, hogy Gömbös ezt csak időhúzásnak tekintette. A miniszterelnök — éles ellentétben németbarát külpolitikájával — belpolitikai téren semmiféle engedményre nem volt hajlandó a hazai németességgel szemben. 1933 szeptemberében, Pápen magyarországi látogatása idején még a korábbinál is merevebbnek látszik ez a politika. Pápen előtt élesen kifakad Gömbös az ellen, hogy Bleyer, akit ő egyébként nem hajlandó a hazai németesség vezérének elismerni, állandóan Berlinből kér utasítást; hogy az utódállamok németsege magyarelles politikát folytat; hogy német kisebbségi szervezetek ösztöndíjat adnak a magyar ifjaknak németországi tanulmányokra. Azt is kijelentette Gömbös Pápen előtt, hogy Magyarországon ő csak B- és C-típusú iskolákat fog engedélyezni, mert a németeknek is kenyérkereseti érdekük a magyar nyelv elsajátítása.⁸⁸ Míg tehát Bethlen Magyar Szemle-beli cikkében az iskola-kérdés terén is újabb engedményeket fontolgat, Gömbös éppen ellenkezőleg szigorításra készül.

Tragikus finálé

1933-ban, Bleyer Jakob életének utolsó évében a magyarországi német nemzeti-ségpolitika zsákutcába jutott. Az MNNE szervezkedése a gyanakvás és félelem légkörében ügyszólván megbénult. 1933-ban az MNNE-nek összesen 4 új helyi csoportja alakult; ezek alakulását egy-két év múlva vették tudomásul.⁸⁹ Változatlan hevességgel folyt a harc a bethleni értelemben vett „pángermánok”, vagyis a német kultúregyletet látogatók vagy propagálók, német lapot járatók ellen. A Pest megyei Harta községet azzal gyanúsítják, hogy már évek óta a Németországból kiinduló, írásos és szóbeli propaganda egyik bázisa. A vizsgálat kiderítette, hogy csupán a hazai MNNE tevékenykedik a faluban. A következtetés ugyanaz: „Harta községben valóban folyik pángermán agitá-

⁸³ A Wilhelmstrasse és Magyarország. 13. sz. irat. 57.

⁸⁴ *Macartney*: i. m. 140.

⁸⁵ A Wilhelmstrasse és Magyarország. 12. sz. irat. 55.

⁸⁶ OL Küm. pol. 1933-21/7-2609

⁸⁷ A Wilhelmstrasse és Magyarország. 13. sz. irat. 58.

⁸⁸ OL Küm. pol. 1933-21/7-2609

⁸⁹ *Paul Flach*: Die behördlichen Bestätigungen des UDV (1924—1940) und des VDU (1939—1943). München 1971. 9, 29, 30.

ció, melyet az MNNE irányít.⁹⁰ A német szolidaritásra való hivatkozás, a német nyelvű iskoláztatás követelése, a német nemzeti eszme terjesztése ugyancsak kiváltotta a közgazgatás bizalmatlanságát.⁹¹ A Bethlentől megígért típusváltoztatásnak, a C-típusú oktatásról a B-típusra való áttérésnek szorgalmazása a Bács-Bodrog megyei bácsalmási németek részéről a katolikus egyház ellenállását váltotta ki; a plébános államellenességgel vádolta őket, mivelhogy „... az állam nyelvét semmibe véve inkább a német nyelvet kívánják kultiválni”.⁹² Nyomasztólag hat a német mozgalom résztvevőire olyan megszokottan kedves, évenként visszatérő rendezvényeknek betiltása, ill. nem engedélyezése, mint a zenekari verseny, az MNNE közgyűlése. Ez utóbbiért csupán szerény kárpótlást nyújtott a bácsalmási aratóünnep.⁹³

1933 őszén a hazai német kérdés ideológiai képe is tökéletesen megváltozott. A népi frók ekkor szerveződnek — korántsem egységes — táborra. Szabó Dezsőnél már az 1920-as évek elejétől, Kodolányi Jánosnál az 1920-as évek végétől kimutatható kezdeményezések⁹⁴ után ekkor emeli Illyés Gyulának Pusztulás. Úti jegyzetek c. cikke a Nyugat 1933. szeptemberi számában a hazai német kérdést a közfigyelem középpontjába, hozza összefüggésbe a dunántúli magyarság pusztulását a dunántúli némettség terjeszkedésével.⁹⁵ Ennek hatása azonban egyrészt később bontakozott ki, másrészt pedig behatóbb elemzést igényel.

Mikor ezek történtek, Bleyer utolsó napjait élte. Ezeket is megkeserítették az egyetemi ifjúság újabb tüntetései, amelyeket ugyan a kormány Papan kérésére⁹⁶ sem akadályozott meg, de kitörésük után meglepő energiával, a kultuszminiszter személyes közbelépésével és az egyetemi tanárok beavatkozásával leszerelt, még mielőtt a németországi ellenhatás kibontakozott volna.⁹⁷ Ilyen tragikus fináléval ért véget 1933. december 5-én Bleyer élete. December 8-i budapesti temetésén az elhunytat sírjánál német nyelven búcsúztatták, hangoztatva, hogy benne nemcsak a tanárt veszítették el, hanem a „magyarországi némettség fővezérét” is.⁹⁸

Bleyer halála egy egész korszakot zárt le a hazai némettség történetében. Bleyer tanúja és részese volt a magyarországi némettség nemzeti öntudatra ébredésének és nemzeti jogai széles körű érvényesülésének az 1918/19-es Nép-, ill. Tanácsköztársaság idején. A forradalmakkal azonban szembeállította öt ellenforradalmi keresztény-nemzeti világnézete; a forradalmak által bevezetett nemzetiségpolitikát a magyarságra veszélyesnek, túlzottnak és elhibázottnak tartotta. Szentül hitte, hogy az ő sokkal szerényebb, a magyarság érdekeivel egybehangzó, lényegében csak a német etnikum, a német nyelv, szokások, hagyományok fenntartására irányuló politikáját az ellenforradalmi rendszer, amelynek mindvégig rendíthetetlen híve volt, teljesíteni fogja. Ebben az illúziójában fokozatosan, de teljesen csalódnia kellett. A fenyegetett német etnikum ideológiailag a kultúrnezet és a népközösség eszméiben, politikailag a mozgalom kiterjesztésében, a kulturális mozgalomnak gazdasági, politikai területekre való átvitelében kereste a támaszt. Mind a kettő csak fokozta a kormány és a közvélemény ellenállását, és a jogok kiterjesztése helyett a jogok szűkítésére vezetett.

Bleyer politikájának egyre szembetűnőbb kudarca növelte a belső elégedetlenséget túlságosan mérsékeltnek, engedékenynek látszó politikájával szemben. A Bleyer szárnyai alatt felnőtt ifjúradikálisok, Basch Ferenc és társai, a Németországban diadalmaskodó nemzetiszocialista eszméktől is tüzelve, erőteljes és céltudatos nemzetiségpolitikai harcot sürgettek. Bleyer azonban gyöngének tartotta nyílt nemzetiségi politikai harcra a némettség erőt. A magyar baloldallal, a Kisgazdapárttal és különösen a Szociáldemokrata Párttal való szövetségtől pedig világnézeti, ill. politikai okok távoltartották.

⁹⁰ OL BM VIII. res. 1933-7-2073

⁹¹ OL ME 1934-C-15046

⁹² OL BM VIII. res. 1933-7-2259

⁹³ Erhebendes Erntefest in Bácsalmás. S 1933. aug. 20. 3.

⁹⁴ Kodolányi János: Baranyai utazás. Bp. 1941. 5-7.

⁹⁵ Illyés Gyula: Pusztulás. Úti jegyzetek Nyugat 1933. szept. 1-16. XXVI. évf. 17-18. sz. 189-205. A cikk nyomán kibontakozó vitát lásd Nyugat 1933. okt. 1. XXVI. évf. 19. sz. Illyés vitázó cikkét A magyarság pusztulása címen a Nyugat 1933. okt. 16. XXVI. évf. 20. sz. 337-345.

⁹⁶ OL Küm. pol. 1933-21/7-2609

⁹⁷ OL BM VII. res. 1933-7-8805. Neue Demonstrationsversuche an der Universität gegen Prof. Bleyer. S 1933. okt. 15. 2.

⁹⁸ Párttörténeti Intézet Archívuma A XXII. 5/11/1933/7

Ilyen körülmények között nem maradt számára más, mint a külső támogatás, a weimari, ill. a hitleri Németországnál való támaszkeresés; bel-, ill. külpolitikai okok miatt azonban ez is meghiúsult.

Ezzel a kör Bleyer körül bezárult. Bleyer — mint Thornton Wilder Szent Lajos király hídjának hősei — akkor halt meg, amikor élete szellemi, illetőleg politikai értelemben lezárult. Az ő politikáját nem lehetett többé folytatni; ez a politika kimerült, összeomlott. Akik őt követték, nem az ő politikáját folytatták: Gratz sem, de Basch sem, bármennyit hivatkoztak is rá mindkét oldalról. Bleyer így aligha tekinthető egy új nemzetiségpolitika szegletkövének, sokkal inkább egy régi politika záróköve ő!⁹⁹

⁹⁹ A kiterjedt Bleyer-irodalmat itt lehetetlenség áttekinteni. Az *egykorú sajtó*-méltatásokról jó áttekintés: „Bleyer war ein Beispiel!“ S 1933. dec. 31. 3. Der Kampf Bleyers war ein Kampf der ungarischen Revision. S 1934. jan. 7. 4–5. Ein ungarischer Minderheitenführer über Dr. Bleyer. S 1934. jan. 28. 3. *Ludwig Szeberényi*: Erinnerung an Jakob Bleyer. S 1934. márc. 11. 1–2. — Szociáldemokrata értékelés: Jakob Bleyer. Die Partei 1933. dec. Az *egykorú folyóiratirodalomból* kiemelhető *Gratz Gusztáv*: Bleyer Jakob. Magyar Szemle 1934. jan. XX. k. 12–16.; *Anton König*: Jakob Bleyer als Mensch. — Deutscher Volkskalender für das Jahr 1935. 40–43.; *Heinrich Schmidt*: Jakob Bleyer 1874–1933, uo. *Koszó János*: Bleyer Jakob emlékezete. Egyetemes Philológiai Közlöny 1935. 1–10.; *Pukánszky Béla*: Jakob Bleyer und die ungarische Literaturwissenschaft. Deutsch-Ungarische Heimatblätter 1934. 3–4. sz. 193–203.; *Theodor Thienemann*: Jakob Bleyer als Germanist. Ungarische Jahrbücher 1934. 3–23. A *monografikus feldolgozások* közül alapvetőek: Denkschrift für Jakob Bleyer (1874–1933). Berlin–Leipzig, 1934. *Hedwig Schwind*: Jakob Bleyer. München, 1960. Végül az *újabb folyóiratirodalomból* figyelmet érdemel a Südostdeutsche Heimatblätter Jg. 1954. Folge 1/2 Bleyer-száma, *Johann Weidlein* tanulmánya: Alemannisches Jahrbuch 1954. 405–418, ugyan-csak az ő cikke: Jakob Bleyer 1874–1933 Südostdeutsche Vierteljahresblätter 1974. Nr. 1. 6–10. és a Suevia Pannonica yg. 1 (11.) 1983 Bleyer-száma Friedrich Spiegel-Schmidt szerkesztésében.

Témánknak főleg birodalmi német vonatkozásait tárgyalja eddig ismeretlen — javarészt német — levéltári anyag bevonásával dolgozatunk lezárása után megjelent tanulmányában *Tilkovszky Lóránt*: Törekvések a magyarországi német mozgalom radikalizálására (1932–1933). Századok 1979. 3. sz. 421–475.